

<https://rppl.ui.ac.ir/?lang=en>

Textual Criticism of Persian Literature

E-ISSN: 2476-3268

Document Type: Research Paper

Vol. 16, Issue 1, No. 61, Spring 2024

Received: 11/05/2023

Accepted: 04/10/2023

A Survey about some Nizami References to the Books and People in Iskandernāme

Mahboubeh Moslemizadeh

Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Rasht Branch, Islamic Azad University, Guilan (Rasht), Iran
moslemizadeh@iaurasht.ac.ir

Abstract

Alexander the Great is one of the historical figures whose life, Adventures, and campaign stories have such a wide reflection in Persian poetry and prose that such a great Persian poet as Nizami Ganjavi also has addressed this issue in his Iskandernāme. This largest Nizami's work has two parts: Sharafnāma and Iqbalnāma. Many of the stories and anecdotes in Nizami's Khamsa and especially Iskandernāme are taken from many oral and written sources, historical and fictional texts, Legends, and myths in Persian, Arabic, and other languages to which Nizami, in his own way, has had direct and indirect reference. Certainly, Nizami has relied on his knowledge and other existing works and sources to form the story of Alexander. This article aims to introduce the sources used by Nizami from his statements and references in Iskandernāme by the method of descriptive and content analysis. Findings indicate that Nizami while being mastered in various sciences and other languages, especially Arabic, had access to historical, Geographic, literary, philosophical, and mythical works of nations and a large part of narrations, anecdotes, and events of his Iskandernāme are taken from these works or their translations and with his rhetorical art he has embellished and composed them and then has made some changes in them.

Keywords: Iskandernāme, Nizami Ganjavi, Sources, Sharfnama, Iqbalnama.

Introduction

Alexander and the story of his adventure are generally known as the "Legend of Alexander". There are many versions of Persian Iskandernāme in verse and prose, vernacular and courtly. The Alexander Chronicles are not based on historical sources, but on an account of Alexander's life and deeds, written in Greek, probably composed in Alexandria between the 3rd century BC and the 3rd century AD, and later attributed to Callisthenes. Because this attribution was shown to be wrong, its author was called the False Callisthenes. The Greek text of the story was translated into Latin in the 4th century AD and from there, it spread to all the native languages of Europe. More or less at the same time, it was translated into Syriac and probably into Pahlavi, and this Syriac version became the source of translations in the languages of the Middle East and Central and South Asia. This story

*Corresponding author

2476-3268© The Author(s).2024

Published by University of Isfahan

This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0>).

10.22108/RPLL.2023.137614.2236

spread to China and Southeast Asia and became one of the most popular stories known. Several versions of the story have been narrated by Persian-language poets and storytellers, versions which have distanced from the original story of the False Callisthenes and have been Iranianized to different degrees. Nizami Iskandernāme, which was composed in 599 A.H., is divided into two books: "Sharafnāme" and "Iqbalnāme" or "Khiradnāme". "Iqbalnāme" is the story of Alexander, and a similar part of the narrative called the Legend, is about another character. The story usually ends with a moral interpretation or an interpretation of the previous action and ends with Alexander's arrival in Rome. Iqbalnāme is the story of Alexander the prophet, while Shrafnāme is the story of Alexander the conqueror.

Material and methods

This study is a research on the sources of Iskandernāme. In the first step, the work is studied, and any mention of any book or people is extracted; in the second step by exploring the existing sources and finding related points, the origin of many of his quotations or remarks is guessed.

Discussion and results

Many of the stories and anecdotes of Khamsa Nizami and especially Iskandernāme are taken from several oral and written sources, historical and fictional texts, legends and myths, and similar ones in Persian, Arabic, and other languages, to which Nizami in its own way, had direct and indirect references; With a more detailed examination of his works, the hidden angles of some unknown sources can be revealed to some extent. This is the main purpose of the current research, with the necessity that the amount of Nizami references to the authentic works of the past and their adaptation and the connections between the texts of the nations and his performance in creating and explaining the stories, traditions, and legends in this Mathnavi can be achieved through the analysis and research of the text.

The first motivation of Nizami in composing Iskandernāme is *Shāhnāma*. His other motivation is the *Quran*, for calling Alexander -Dhul-Qarnain. The issue of exaggeration and fantasy and favoring them led the readers to the *Poetics* by Aristotle.

The scientific books mentioned at the beginning of Iqbalnāma must be The *Geography* by Ptolemy or his *Almagest*, *Risāla fī al-Tathīr al-Rūhanyāt fī al-Morakkabāt* by Apollonius, and *Sefer Torah*. It can be said that Nizami Ganjavi has composed Iskandernāme in three faces a conqueror, a sage, and a prophet. In the present research, by extracting the details that Nizami gave in his Iskandernāme, which is believed that it must be a reference to scientific, literary, philosophical, religious and fictional works or the authors of those works, and by referring to the existing works, it has been tried, as far as possible, the main references and sources or their translations are identified and introduced by the method of description and analysis; sources such as *Astamaxis*, *Kitāb al-Ulūf* by Abu Ma'shar of Balkh, *Ghāyat al-Hakīm* (Known as *Picatrix*) by Majriti, *Republic* by Plato, *Encyclopedia of Brethren of Purity*, *Utopia* by Farabi, *Mīzan al-'Amal* by Ghazzali, and *Vafayat ai-A'yan* by Ibn Khallikān.

References

- Abedi, M., Parsanasab, M., Abbasi, S. (2011). Inter-textual relations in Persian Versed Eskandarnāme (Ferdosi, Nesami, Amir khosro). *Persian Literature*, 1(7-8), 27-44. https://journals.ut.ac.ir/article_35393.html [In Persian].
- Aristotle (1964). *Poetics* (A. H. Zarrinkub, Trans). Bongah e Trjome va nashr e Ketab. [In Persian]. Britanica. <https://www.britannica.com/art/mirror-for-princes>
- Bürgel, J. C. (2010). "On Some Sources of Nizāmīs Iskandarnāma". F.D. Lewis and S. Sharma (eds.). *The Necklace of the Pleiades*, Leiden University Press, (21-30)
- Dashti, Kh. (2015). The influence of ancient literature on Nezami's works. *Ourmazd*, 8(21). <https://en.civilica.com/doc/753224/> [In Persian].
- Farabi, M. M. (1986). *Kitab e Ara'e Ahl al Madina al Fadhila*. Dar al Mashriq. [In Persian].
- Farahmand, Y., & Abdollahi, A. (2010). Majriti and his Treatise on Alchemy. *The Journal of Islamic History and Civilisation*, 6(11), 81-108. [In Persian].
- Farshbafian Sadeqi, A. (2010). Comparison and Matching the Story of the Ring and the Shepherd in two Works of Nizami and Plato. *comparative literature studies*, 4(13), 67-84.

- https://journals.iau.ir/article_629727.html [In Persian].
- Ghazzali, M. M. (n. d). *Ehya' al 'ulum al Din*. research by 'Abd al Rahim ibn Hussain Hafiz Iraqi, preface by Mohammed Khizir Hussain. Dar al Kitab al Arabi.
- Ghazzali, M. M., & Dunya, S. (n. d). *Mizan al'Amal*. Dar al Ma'arif.
- Great Islamic Encyclopedia (1994). Abu M'shar. In *Great Islamic Encyclopedia*. center for the Great Islamic Encyclopedia. [In Persian].
- Haji Khalifa (n. d). *Kashf al Zonun 'an Asami al Kotob va al Fonun*. Dar e Ehya' al Torath al 'Arabi. The Holly Quran
- <https://www.iranicaonline.org/articles/eskandar-nama>
- Ibn Fadhlān (1966). *Safarname* (A. Tabatabaei, Trans). Bonyad e Farhang e Iran. [In Persian].
- Ibn Khaldūn, A. R. (1996). *Moqaddama Ibn Khaldūn* (M. P. Gonabadi, Trans). Elmi va Farhangi Publication. [In Persian].
- Ibn Khallikān, Sh. A. (1994). *Vafayat al-A'yan va Anba' e Abna' al-Zaman*. research by Ihsan 'Abbas. Dar Sadir.
- Ibn Nadim, M. I. (2009). *Alfihrist* (M. R. Tajaddod, Trans). Asatir. [In Persian].
- Ikhwan al Safa (1991). *Rasa'el e Ikhwan al Safa*. Dar al Islamia.
- Jalali Shijani, J. (2012). Abul Kalam Azad's view on Dhul-Qarnain and the influence of his opinions on the commentators after him. *A Semiannual Journal of Qurān and Hadīth Historical Studies*, 18(51), 99-125. https://jsm.journals.iau.ir/article_516946.html?lang=en [In Persian].
- Kahdouei, M. K., & Nasr Azadani, N. (2003). Review of Iskandarnameh in verse and prose. *Persian Language and Literature*, 1(1). [In Persian].
- Majriti, M. A. (2008). *Ghayat al Hakim fi al Irsad al Falakia va al Talasim al Ruhiyya va al Tanjim*. research by Hellmut Ritter. Dar al Mahjja al Bayza.
- Mowlavi, J. (1992). *Mathnavi Ma'navi*. Mohammed. [In Persian].
- Nizam al-Molk, abu Ali Hasan ibn Ali, (1965), *Seiasatnama*, Mohammad Qazvini, Morteza Modarresi Chahardehi (eds.), Tehran: Zavar.
- Nizami, I. Y. (1934). *Khosraw va Shirin*. explanations by Vahid Dastgerdi. Armaghan. [In Persian].
- Nizami, I. Y. (1937). *Sharafnama*. explanations by Vahid Dastgerdi. Armaghan. [In Persian].
- Nizami, I. Y. (1938). *Iqbalnama*. explanations by Vahid Dastgerdi. Armaghan. [In Persian].
- Nizami, I. Y. (2001). *haft Paykar*. explanations by Vahid Dastgerdi, by the effort of Saeid Hamidian. Qatreh. [In Persian].
- Nizami, I. Y. (2012). *Makhzan al Asrar*. explanations by Vahid Dastgerdi, by the effort of Saeid Hamidian. Qatreh. [In Persian].
- Nizami, I. Y. (2013). *Iskandarnama: Rivayat e Asiaye Miana az Baqi Mohammed ibn Mohammed Mawlana yusif*. the effort of Hussain Ismaeili. Moein. [In Persian].
- Plato. (1974). *Republic* (M. H. Lotfi, Trans). (n. p). [In Persian].
- R. N. Frye, (1985) "Two Iranian Notes," in *Papers in Honour of Professor Mary Boyce*, Leiden.
- Rezaei Dasht Arzhane, M., Moraveneh, N., Gharibi, N. (2015). Analyzing the reflection of Greek mythology in the works of Nezami. *Comparative Literature Research*, 3(1), 165-190. <https://clrj.modares.ac.ir/article-12-4026-en.html> [In persian].
- Safa, Z. A. (1991). Considerations about the Story of Alexander the Great and Ferdowsi's and Nizami's Iskandernames. *Iranshenasi*, (11), 469-481. [In Persian].
- Safa, Z. A. (2008). *Hamase Saraei dar Iran*. Amir Kabir. [In Persian].
- Safavi, S. H. (1985). *Iskandar va Adabyat e Iran va Shakhshyat e Madhhabi e Iskandar*. Amir Kabir. [In Persian].
- Salimi, V., Alizade Khayat, N., Ghare Begloo, S. A. (2022). References of some stories and allegories of Khamsa Hakim NezamiGanjavi. *Stylistic of Persian Poem and Prose*, 15(4), 279-306. [10.22034/bahareadab.2022.15.6285](https://doi.org/10.22034/bahareadab.2022.15.6285) [In Persian].
- Shariatifar, S. A. A. (2021). Types of "Co-Presence" and "Hypertextuality" Pre-text of Alexander's Story Ferdowsi's Shahnameh Beyound the Text of Hakim Nezami's Sharafnameh Due to Gerard Genette's Theory. *Research on Fictional Literature*, 10(1), 45-65. [10.22126/RP.2021.5482.1237](https://doi.org/10.22126/RP.2021.5482.1237) [In Persian].
- Nöldeke, Th. (1890), *Beiträge zur Geschichte des Alexander romans*. Wien: In Commission bei F. Tempsky.

متن‌شناسی ادب فارسی

سال شانزدهم، شماره یکم (پیاپی ۶۱)، بهار ۱۴۰۳، ص ۷۲-۵۵

تاریخ وصول: ۱۴۰۲/۲/۲۱، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۷/۱۲

مقاله پژوهشی

جستاری دربارهٔ برخی اشاره‌های نظامی به کتاب‌ها و کسان در اسکندرنامه

محبوبه مسلمی‌زاده* ، دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد گیلان، رشت، ایران

moslemizadeh@iaurasht.ac.ir

چکیده

اسکندر مقدونی یکی از چهره‌های تاریخی است که داستان زندگی و ماجراجویی‌ها و لشکرآرایی‌هایش در نظم و نثر فارسی چنان بازتاب گسترده‌ای دارد که بعضی از شاعران سترگ فارسی، از جمله نظامی گنجوی در اسکندرنامه نیز بدین موضوع توجه کرده‌اند. اسکندرنامه بزرگ‌ترین اثر نظامی از لحاظ حجم و دارای دو بخش «شرف‌نامه» و «اقبال‌نامه» است. بسیاری از داستان‌ها و حکایت‌های خمسه نظامی و به‌ویژه اسکندرنامه برگرفته از شماری از منابع شفاهی و کتبی و متون تاریخی و داستانی و افسانه و اسطوره و مانند آنها به زبان فارسی و عربی و دیگر زبان‌هاست که نظامی به شیوه خاص خود، مستقیم و غیرمستقیم اشاراتی به آنها داشته است. به‌طور مسلم نظامی برای شکل‌دادن داستان اسکندر، به دانسته‌های خود و آثار و منابع موجود اتکا و استناد داشته است. این نوشتار به روش توصیفی و تحلیل محتوا در پی آن است تا از گفته‌ها و اشاره‌های مستقیم و نامستقیم نظامی در اسکندرنامه، به معرفی منابع مورد استفاده او دست یابد. یافته‌ها بیانگر آن است که نظامی ضمن احاطه بر علوم مختلف و زبان‌های دیگر به‌ویژه عربی، به آثار تاریخی، جغرافیایی، ادبی، فلسفی و عرفانی ملل دسترسی داشته و بخش بزرگی از روایات و حکایات و رویدادهای اسکندرنامه او برگرفته از همین آثار یا برگردان آنهاست که با هنر و فن بیان خود آراسته و پیراسته و منظوم ساخته و گاه تغییراتی در آنها ایجاد کرده است.

واژه‌های کلیدی

اسکندرنامه، نظامی گنجوی، منابع، شرف‌نامه، اقبال‌نامه

* مسؤول مکاتبات

۱. مقدمه

۱.۱ بیان مسئله و سؤالات تحقیق

اسکندر و داستان ماجراجویی او عموماً به «افسانه اسکندر» معروف است. نسخه‌های متعددی از اسکندرنامه فارسی به نظم و نثر، عامیانه و درباری، موجود است. *اسکندرنامه‌ها* نه براساس منابع تاریخی، برپایه گزارشی از زندگی و اعمال اسکندر است که به زبان یونانی نوشته شده و احتمالاً در اسکندریه بین قرن سوم قبل از میلاد تا قرن سوم پس از میلاد شکل گرفته است. بعدها به کالستین نسبت داده شد و چون این انتساب اشتباه نشان داده شد، نویسنده آن «کالستین دروغین» نامیده شد. متن یونانی داستان در قرن چهارم میلادی به لاتین ترجمه شد و از آنجا به تمام زبان‌های بومی اروپا گسترش یافت. کمابیش هم‌زمان با آن به سریانی و احتمالاً به پهلوی برگردانده شد و این نسخه سریانی منبع ترجمه به زبان‌های خاورمیانه و آسیای مرکزی و جنوبی قرار گرفت. این داستان تا چین و آسیای جنوب شرقی گسترش یافت و به یکی از پر مخاطب‌ترین داستان‌های شناخته‌شده تبدیل گشت.

اینکه چگونه این داستان به ایران دوره ساسانی رسیده و به روایات شفاهی و ادبی راه یافته است، معلوم نیست. به گفته نولدکه نسخه سریانی از روی نسخه پهلوی که اکنون مفقود است، ترجمه شده است. (Nöldeke, 1890) اما این نظریه به‌طور کامل پذیرفته نشد و اخیراً ریچارد ن. فرای آن را به چالش کشید. (Frye, 1985)

نسخه‌های متعددی از داستان را شاعران و داستان‌پردازان فارسی‌زبان نقل کرده‌اند که از داستان اصلی کالستین دروغین فاصله گرفته است و به درجات مختلف ایرانی‌سازی شده‌اند. نسخه‌های موجود فارسی نو براساس شکل و مخاطب به دو دسته تقسیم می‌شود:

- آنها که در محیط درباری و برای مخاطبان تحصیل کرده، ایجاد شده، در قالب مثنوی‌اند.
- آنها که برای مخاطب عام ایجاد شده به نثرند.

اسکندرنامه نظامی که در سال ۵۹۹ ق. خاتمه یافته است، به دو کتاب تقسیم می‌شود: «شرف‌نامه» و «اقبال‌نامه» یا «خردنامه». «اقبال‌نامه» داستان اسکندر است و بخش مشابهی از روایت به نام افسانه درباره شخصیتی دیگر است. داستان معمولاً با تفسیری اخلاقی یا تفسیری از عمل قبلی پایان می‌یابد و با رسیدن اسکندر به روم ختم می‌شود. «اقبال‌نامه» داستان اسکندر پیامبر است، درحالی‌که «شرف‌نامه» داستان اسکندر کشورگشاست (نک. [ایرانیکا، ذیل ESKANDAR-NĀMA](#)).

درباره ابعاد مختلف شخصیت اسکندر، کتاب‌ها و آثار زیادی نوشته شده و تحقیقات متعددی نیز در آن موضوع انجام گرفته است. شخصیت او را از آغاز تا کشورگشایی بیگانه و متجاوز به شخصیتی معنوی و پیغمبرگونه تحلیل و تفسیر کرده‌اند. آثاری مانند *اسکندر و ادبیات ایران از سیدحسن صفوی*، *چهره اسکندر در شاهنامه فردوسی و اسکندرنامه نظامی* تألیف غلامحسین بیگدلی، *تحلیل آثار نظامی گنجوی نوشته کامل احمدنژاد*، آثار زرین‌کوب، نفیسی، ذبیح‌الله صفا و ... درباره جنبه‌های مختلف *چهره اسکندر نظامی* مطالبی جمع آورده، نظری ابراز داشته‌اند.

در پژوهش حاضر با استخراج جزئیاتی که نظامی در *اسکندرنامه* خود آورده است و گمان می‌رود باید اشاره‌ای به آثار علمی، ادبی، حکمی، فلسفی، دینی و داستانی یا صاحبان آن آثار باشد و با مراجعه به آثار موجود از کتاب‌های منظور، سعی شده است تا جای ممکن مراجع و مآخذ اصلی یا برگردان آنها به روش توصیف و

تحلیل شناسایی و معرفی شود.

سؤالات این تحقیق عبارتند از:

الف: نظامی از چه منابعی برای غنای اسکندرنامه خود استفاده کرده است؟

ب: نظامی چگونه از منابع در اسکندرنامه استفاده کرده است؟

۲-۱. اهداف و ضرورت تحقیق

بسیاری از داستان‌ها و حکایت‌های خمسه نظامی و به‌ویژه اسکندرنامه برگرفته از شماری از منابع شفاهی و کتبی و متون تاریخی و داستانی و افسانه و اسطوره و مانند آنها به زبان فارسی و عربی و دیگر زبان‌هاست که نظامی به شیوه‌ای خاص خود، مستقیم و غیرمستقیم اشاراتی به آنها داشته است که با بررسی دقیق‌تر آثار او می‌توان تا حدودی زوایای پنهان برخی از منابع نامعلوم را آشکار کرد. هدف عمده پژوهش حاضر بر همین محور است، با این ضرورت که میزان استناد نظامی به آثار معتبر گذشته و اقتباس از آنها و ارتباطات میان متون ملل و هنرنمایی نظامی در ساخته و پرداخته کردن حکایات و روایات و اساطیر در این منظومه از راه تحلیل و پژوهش متن حاصل شود. از این منظر شواهد و اشاراتی که به شکلی منبعی را هدف قرار داده است، پیگیری و با تحقیقات و تبعات مختلف تا جای ممکن منابع مورد استفاده نظامی با مشابه‌یابی حکایات و داستان‌ها، ردیابی، معرفی و ارجاع‌دهی شده است. در این زمینه پژوهش‌هایی انجام شده است که به برخی از آنها اشاره می‌شود.

۳-۱. پیشینه تحقیق

در مطالب کتاب اسکندر و ادبیات ایران نوشته سید حسن صفوی، اشاره‌ای هست که نظامی برای سرودن اسکندرنامه به مدارک فراوانی که به زبان‌های گوناگون بوده، دسترسی داشته است.

در مقاله «روابط بینامتنی در اسکندرنامه‌های منظوم (فردوسی، نظامی، امیرخسرو)» نوشته محمود عابدی و دیگران، ۱۳۹۰، ویژگی‌های میان‌متنی اسکندرنامه‌ها از دیدگاه بینامتنی (هم‌حضوری) و بیش‌متنی (تأثیر و تأثر) ژرار ژنت بررسی شده است تا میزان و چگونگی تأثیرپذیری و تأثیرگذاری آنها بر یکدیگر مشخص شود و نشان داده شود این تأثیرات در چه حوزه‌هایی بیشتر اتفاق افتاده و تا چه اندازه آگاهانه بوده است.

مقاله «مطابقه و موازنه حکایت انگشتی و شبان در دو اثر نظامی و افلاطون»، ۱۳۸۹، تألیف احمد فرشافیان صافی به خاستگاه یکی از افسانه‌های اقبال‌نامه نظامی به نام «انگشت و شبان» اشاره کرده و سرچشمه آن را در میان افسانه‌های کتاب جمهور افلاطون بررسی کرده است.

در مقاله «گونه‌های هم‌حضوری و تراگونی پیش‌متن داستان اسکندر شاهنامه فردوسی در پس‌متن شرف‌نامه نظامی براساس نظریه ژرار ژنت»، ۱۴۰۰، سید علی اکبر شریعتی فر، تأثیر پیش‌متن داستان اسکندر شاهنامه را در پس‌متن داستان اسکندر شرف‌نامه و چگونگی ارتباط پیش‌متنی و پس‌متنی براساس نظریه ژرار ژنت بررسی کرده است.

«مآخذشناسی برخی از قصص و تمثیلات خمسه حکیم نظامی گنجوی - حداقل در مخزن‌الاسرار» ۱۴۰۱؛ ویدا سلیمی و دیگران، به تأثیرپذیری مستقیم نظامی از برخی قصص و تمثیلات از جمله «کتاب مقدس، نهج‌البلاغه، بلوهر و بوذاسف، محاضرات الادبا، مروج‌الذهب، حدیقه الحقیقه، احیاء العلوم، سیاست‌نامه و ... اشاره کرده‌اند.

«تأثیر ادبیات باستانی در آثار نظامی»، ۱۳۹۴؛ نوشته خدیجه دشتی که اشاراتی موجز به تأثیر اندیشه‌های ایران

باستان در ساخت اندیشه‌های نظامی دارد.

در مقاله [بهمن سرکاراتی](#) با عنوان «افسانه آب حیات در اسکندرنامه نظامی و روایات دیگر داستان اسکندر»، ۱۴۰۲، ریشه و مأخذ آب حیات ردیابی شده است.

«بررسی بازتاب اساطیر یونان در آثار نظامی»، ۱۳۹۴؛ از [محمود رضایی دشت ارژنه](#)، که آشنایی نظامی با اساطیر یونان و استفاده از ترجمه آثار یونانی به عربی یا فارسی را بیان کرده است.

«نگاهی به اسکندرنامه منظوم و منثور»، ۱۳۸۲؛ [محمدکاظم کهدویی و ناهید نصر آزادانی](#) در این مقاله تفاوت‌ها و شباهت‌های موجود بین متن عربی قصه اسکندر و روایت و متن فارسی منثور و اسکندرنامه نظامی را ذکر کرده‌اند.

۲. بحث و یافته‌های تحقیق

«نظامی در ترتیب شرف‌نامه و اقبال‌نامه خود از مآخذی در باب داستان اسکندر و خاصه از اسکندرنامه‌ها با نقل اشتباهات تاریخی آن‌ها استفاده کرده است. استفاده نظامی از نسخ اسکندرنامه‌های مختلف بر این سیاق بود که آنچه را به نظر او نغز و دلپسند می‌آمد، انتخاب می‌کرد و از آنچه نقل آنها را خوش‌آیند و مقرون به عقل نمی‌یافت، خودداری می‌نمود و در مطالبی که می‌یافت برای ترتیب داستانی دلپذیر تقدیم و تأخیر روا می‌داشت» (صفا، ۱۳۷۰، ص. ۳۴۹).

بررسی منابع نظامی مستلزم دو گونه تقسیم‌بندی است: نخست، منبع کلی که دیدگاه اصلی یا طرح کلی داستان از آن سرچشمه گرفته است؛ دوم منابعی که فقط برای برخی رویدادهای خاص و داستان‌های مندرج به کار رفته‌اند. مثلاً طرح کلی منظومه حکمی، اخلاقی و عرفانی *مخزن‌الاسرار*، دارای بیست مقاله با موضوعات یک‌سره مستقل اخلاقی و دینی، برگرفته از *حدیقه‌الحقیقه سنایی* است و نظامی خود در آغاز این منظومه تلویحی به آن دارد:

شعبده‌ای تازه برانگیختم	هیکلی از قالب نو ریختم
بر شکر او ننشسته مگس	نی مگس او شکرآلود کس
بر همه شاهان ز پی این جمال	قرعه زدم نام توآمد به فال
نامه دو آمد ز دو ناموس‌گاه	هر دو مسجل به دو بهرام‌شاه
گرچه در آن سکه سخن زر است	سکه زر من از آن بهتر است

(نظامی، ۱۳۹۱، ص. ۳۶)

«دو ناموس‌گاه» اشاره دارد به *حدیقه‌الحقیقه سنایی* و *مخزن‌الاسرار نظامی* که نخستین به نام بهرام‌شاه غزنوی و پسین به نام فخرالدین بهرام‌شاه پادشاه ارزنگان از متابعان قلیج ارسلان، پادشاه سلجوقی در آسیای صغیر، سروده شده است. نظامی باینکه از ساختار سنایی در تصویرسازی فصول اخلاقی و شکل و شیوه بیان او و درج حکایات برای اثبات مطالب پیروی کرده است، هیچ حکایتی از سنایی وام نگرفته و بیست نمونه او بیشتر از جاهایی برگرفته است که برخی هنوز شناسایی نشده‌اند.

در خسرو و شیرین نه تنها داستان خسرو پرویز شاه ساسانی و شیرین، همسر ارمنی او را از فردوسی گرفته و پیراسته، مایه عاشقانه‌ای نیز به طرح داستان بخشیده است؛ یعنی ماجرای «شیرین و فرهاد» و تنش درونی و تحول شگرفی در آن رقم زده که حکایت فردوسی بدون آن است.

در هفت پیکر، هویت قهرمان و ویژگی‌های اصلی زندگی او برگرفته از شاهنامه است. فقط در داستان بهرام و فتنه، کنیزک چنگ‌نواز او و نمایش شاهکار و نفس‌گیر شکار بهرام، مطالب را با نگاهی نسبت به کارکرد ابعاد اخلاقی آنها تغییر داده است. او البته بارها در سخنان آغازین خود به مشکل منع اشاره می‌کند؛ مثلاً:

چو می‌کردم این داستان را بسیج	سخن راسترو بود و ره پیچ پیچ
اثرهای آن شاه آفاق گرد	ندیدم نگاریده در یک نورد
سخن‌ها که چون گنج آکنده بود	به هر نسختی در پراکنده بود
ز هر نسخه برداشتم مایه‌ها	بر او بستم از نظم پیرایه‌ها

(نظامی، ۱۳۱۶، ص. ۶۹)

«این سه حماسه نظامی را که مربوط به پادشاهان است می‌توان به نوعی، گونه آینه شاهزادگان خواند.^۱ اما آیا نظامی تحت تأثیر برخی مطالب یا دستورالعمل‌های اخلاقی در آینه شاهزادگان قرار گرفته یا که همه این‌ها از خود او است؟ یا شاید دست‌کم تا حدی از همسر اولش آفاق، برده‌ای قبچاق که شاهزاده در بند او را به عنوان هدیه و جایزه برای اولین شعرش فرستاده بود» (Bürigel, 2010, p. 21). نظامی خلاصه‌ای از داستان‌های کلیله و دمنه را در خسرو و شیرین درج کرده (نظامی، ۱۳۱۳، ص. ۴۱۰-۴۰۶) و نکته اخلاقی هر داستان را در یک بیت بیان نموده است. همچنین «حکایت شکایت هفت مظلوم» را (که Bürigel, p. 23 آنان را شرور خوانده) در هفت پیکر از سیاست‌نامه نظام‌الملک به عاریت گرفته است (نظام‌الملک، ۱۳۴۴، ص. ۳۴-۲۴). این حقیقت نشان از آشنایی وی با آثار سبک «آینه شاهزادگان» دارد. شاید بتوان در اینجا، به ابیات مخزن‌الاسرار استناد کرد که گوید:

من که به این آینه پرداختم	آینه دیده در انداختم
تا ز کدام آینه تابی رسد	یا ز کدام آتشم آبی رسد

(نظامی، ۱۳۹۱، ص. ۳۱)

«آینه شاهزادگان، قسمی از ادبیات پند و اندرز است که اصول اساسی رفتار حاکمان و ساختار و هدف قدرت سکولار را مشخص می‌کند که غالباً یا مربوط به منبع ماورایی قدرت یا به هنجارهای قانونی انتزاعی است. این ژانر ریشه در نوشته‌های گزنفون مورخ یونان باستان دارد. در اروپای غربی از اوایل قرون وسطی و همچنین در امپراتوری روم شرقی و جهان اسلام شکوفا شد. در جهان اسلام، آینه‌های شاهزادگان بر هدایت عمل‌گرایانه و جنبه‌های اداری و شیوه‌ای حکومت و در عین حال بر نقش حاکمان به عنوان الگوهای اخلاقی تأکید داشت»

(Britannica, under the term: Mirror for Princes)

نظامی در سرودن اسکندرنامه از منابعی بهره برده است که مطالبی تاریخی یا داستانی درباره اسکندر داشته‌اند. کاملاً آشکار است که نخستین انگیزه اسکندرنامه مانند خسرو و شیرین و هفت پیکر از شاهنامه برخاسته است، چنان‌که نظامی خود بدین مطلب اشاره کرده، ضمن ادای احترام نسبت به فردوسی، بیان داشته که بر آن نبوده است گفته‌های فردوسی را تکرار کند، مگر در مواقع ناگزیر:

۱. رک. جولی اسکات میثی، شعر درباری فارسی سده‌های میانه، پرینستون، انتشارات پرینستون، ۱۹۸۷، فصل ۵: تمثیل‌های پادشاهی و عدالت،

سخنگوی پیشینه دانای طوس در آن نامه کان گوهر سفته راند
 اگر هر چه بشنیدی از باستان نگفت آن چه رغبت پذیرش نبود
 نظامی که در رشته گوهر کشید بناسفته دری که در گنج یافت
 شرفنامه را فرخ‌آوازه کرد که آراست روی سخن چون عروس
 بسی گفتنی‌های ناگفته ماند بگفتی دراز آمدی داستان
 همان گفت کز وی گزیرش نبود قلم دیده‌ها را قلم درکشید
 ترازوی خود را گهرسنج یافت حدیث کهن را بدو تازه کرد
 (نظامی، ۱۳۱۶، ص. ۵۰)

اما صفوی در کتاب *اسکندر و ادبیات ایران* این نظر را درخور تأمل و تردید می‌داند و معتقد است «البته نظامی به گفته‌های فردوسی نظر داشته و گاهی تحت تأثیر نیروی اندیشه‌های او قرار گرفته اما دلیلی هم در دست نیست که می‌خواسته از او تقلید نماید»، با این استدلال که «قاعدتاً باید همان لغات فارسی را که فردوسی به کار برده بود در اسکندرنامه بیاورد» و درنهایت رای بر آن می‌دهد که «نظامی نه‌تنها نمی‌خواسته از فردوسی تقلید کند، بلکه قصد هم‌سری و هم‌چشمی با او داشته است» (صفوی، ۱۳۶۴، ص. ۹۳). اما نگارنده بر آن است که نظامی در تأثیر گفته‌ها و اندیشه‌های فردوسی بوده است نه زبان او و هرکدام از ایشان ویژگی‌های زبانی خاص دوران خود را داشته‌اند. این‌گونه هم نبوده است که یک‌سره بی‌تأثیر از زبان فردوسی باشد، چنان‌که از منابع مستفاد عربی.

گمان قوی آن است که نخستین *اسکندرنامه* فارسی به‌طور مستقیم از عربی ترجمه شده است. مسلم می‌توان گفت نسخه‌ای که فردوسی بدان دست یافت و اسکندرنامه خود را از روی آن به نظم کشید، داستان مترجم از عربی بوده است. ترجمه *اسکندرنامه* از سریانی به عربی و فارسی سالیان دراز قبل از فردوسی انجام گرفته تا توانسته است در روزگار این شاعر بلندآوازه بین ایرانیان شهرتی بس فراوان به دست آورد. کهن‌ترین نسخه ترجمه *اسکندرنامه* به زبان پارسی که اکنون در دست است، یک نسخه خطی قدیم متعلق به سعید نفیسی است که تاریخ تحریر آن در حدود اواسط قرن پنجم هجری است. مطالب این نسخه اخیر با نسخه‌ای که مبنای کار فردوسی بوده اختلاف بسیاری دارد و به تحقیق مأخذ فردوسی جداگانه بوده و به احتمال زیاد می‌توان گفت که نظامی گنجوی در تنظیم *اسکندرنامه* خود بر این کتاب نظر داشته است (نظامی، ۱۳۹۲، پیشگفتار مصحح).

صفا می‌گوید: «در نظم فارسی داستان اسکندر حق تقدم با فردوسی است و او مطالب خود را از یک اسکندرنامه عربی یا ترجمه از عربی برداشته و قسمت‌هایی از آن را به شعر درآورده و در شاهنامه گنجانیده است و نظامی سعی کرد بر بخش‌هایی دیگر از این داستان که تا عهد او توسعه بیشتری از سابق یافته و عوامل جدیدی در آن راه جسته بود جامه نظم بپوشاند و آن‌ها را در شرفنامه و اقبال‌نامه جای دهد» (صفا، ۱۳۷۰، ص. ۴۷۰).

موضوع دیگری که مطرح است اینکه نظامی اسکندر را «ذوالقرنین» خوانده و برداشت خود را از آثار در دسترس توجیه و تبیین کرده است. هم‌زمان که داستان اسکندر میان مسلمانان منتشر شد با داستان ذوالقرنین در آمیخت؛ پس دیگر انگیزه مهم برای «اسکندرنامه باید در منبعی باشد که در دو منظومه پیشین، یعنی خسرو و شیرین و هفت پیکر دخیل نیست و آن *قرآن کریم* است که به «ذوالقرنین» اشاره دارد. «وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ ذِي الْقُرْنَيْنِ قُلْ سَأَتْلُو عَلَيْكُمْ مِنْهُ ذِكْرًا» ۸۳/۱۸؛ از تو درباره ذوالقرنین می‌پرسند. بگو به‌زودی چیزی از او برای شما خواهم خواند.

سخن را نگارنده چرب‌دست
 که صاحب دو قرنش بدان بود نام
 به قول دگر آن که بر جای جم
 به قول دگر کو بسی‌چیده داشت
 همان قول دیگر که در وقت خواب
 دگر داستانی زد آموزگار
 به نام سکندر چنین نقش بست
 که بر مشرق و مغرب آورد گام
 دو دستی زدی تیغ چون صبحدم
 دو گیسو پس پشت پیچیده داشت
 دو قرن فلک بستد از آفتاب
 که عمرش دو قرن آمد از روزگار
 (نظامی، ۱۳۱۷، ص. ۴۴)

صفا با استناد به بعضی تواریخ در اثبات این لقب گفته است: «وجود چنین لقب برای اسکندر مقدونی جز افسانه‌ای بی‌سروین نبود و آن، که او را ذی‌القرنین می‌گفتند، یکی از تبايعه یمن است به نام ابو کرب شمّر بن یُرْعش که درباره او و عالم‌گیری‌اش میان یمنیان داستان‌هایی رایج بود و این داستان‌ها را تازیان تا دیرگاه به یاد داشتند و به قول صاحب *مجملة التواریخ و القصص* ایشان (یعنی یمنیان) گویند اسکندر رومی را به دورجای رفتن به شمّر مثل زده‌اند و ذی‌القرنین نخست او را لقب بوده است و القاب ملوک یمن جمله بر این‌سان است که ذوالمنار، ذوالکلام و ...» (صفا، ۱۳۷۰، ص. ۴۷۲).

«نگرش نظامی در ارتباط با شگفتی، در کالستین مستعار و بیشتر روایت اسکندر یونانی قابل توجه است. نظامی در برخورد با این مسئله، از اصطلاحات دروغ و راست استفاده می‌کند که البته بحث دیرینه عربی را درباره جواز دروغ در شعر تداعی می‌کند که در ضمن معمولاً به مسئله اغراق یا موضوع خیال می‌پرداخته است» (BürgeI, 2010, p. 24). در واقع نظامی موضوع خیال را مطرح می‌کند و به وضوح خود را طرفدار آن نشان می‌دهد، فقط با محدودیت‌هایی خاص، به‌ویژه درباره مفهوم «شگفتی» که در فن شعر ارسطو *thaumaston* «امر شگفت و امر خلاف انتظار» ذکر شده است (ارسطو، ۱۳۴۳، ص. ۵۱).

برآنم که این پرده خالی کنم
 خیالی برانگیزم از پیکری
 نخست آنچنان کردم آغاز او
 چنان گفتم از هر چه دیدم «شگفت»
 حسابی که بود از خرد دور دست
 در این پرده جادوخیالی کنم
 که نارد چنان هیچ بازیگری
 که سوز آورد نغمه ساز او
 که دل راه باور شدن برگرفت
 سخن را نکردم بدان پای‌بست
 (نظامی، ۱۳۱۶، ص. ۶۸)

و چند صفحه بعد دوباره موضوع را مطرح می‌کند:
 بلی هر چه ناباورش یافتم
 گزارش چنان کردمش در ضمیر
 بسی در «شگفتی» نمودن طواف
 وگر بی «شگفتی» گزاری سخن
 سخن را به اندازه‌ای دار پاس
 سخن گر چو گوهر برآرد فروغ
 دروغی که مانده باشد به راست
 ز تمکین او روی برتافتم
 که خوانندگان را بود دلپذیر
 عنان سخن را کشد در گزاف
 ندارد نوی نامه‌های کهن
 که باور توان کردنش در قیاس
 چو ناباور افتد نماید دروغ
 به از راستی کز درستی جداست
 (نظامی، ۱۳۱۶، ص. ۷۵-۷۴)

قاعده‌ای که نظامی در اینجا مطرح کرده، در واقع تلفیقی از دو موضع متضاد یادشده در بالا، یعنی دروغ و راست در شعر است که از قضا یادآور قاعده «معقول و محتمل» در «فن شعر» ارسطو است: «و باید امر محالی را که وقوع آن محتمل به نظر می‌رسد، بر امری ممکن که باور کردنی به نظر نمی‌آید ترجیح داد» (ارسطو، ۱۳۴۳، ص. ۱۰۶). فقط اینجا نظامی به جای محال، «دروغ» آورده است که حتی ارسطو هم آن را در شرایط خاصی تأیید می‌کند: «اگر شاعر جزئی غیرمعقول را در داستان داخل بکند، لیکن قدرت این را داشته باشد که به آن امر غیر معقول سایه‌ای از حقیقت بیندازد، در این صورت حق دارد که این کار را با وجود آن که کاری عبث هست تعهد بنماید» (ارسطو، ۱۳۴۳، ص. ۱۰۷) و به جای «محتمل»، «از لحاظ اخلاقی درست» را دارد. در پایان «شرف‌نامه»، نظامی قاعده کلی خود را در بیانیه‌ای کوتاه تکرار می‌کند:

بر او زیور راستی بافتم	به جایی که ناراستی یافتم ^۲
بود خار اگر پایه بر مه برد	سخن کان نه بر راستی ره برد
غلط رانده بود از درستی سخن	کجا پیش پیرای پیر کهن ^۳
بدین عذر وا گفتم آن گفته باز	غلط گفته را تازه کردم طراز

(نظامی، ۱۳۱۶، ص. ۵۲۳)

نظامی در تلاش است تا به مخاطب ثابت کند داستان اسکندر را براساس منابع تاریخی و آثار پیشینیان سروده و درباره منابعی که حتی بهره‌ای کلی از آنها برده است، چه در آغاز «شرف‌نامه» چه در «اقبال‌نامه»، سخن می‌گوید:

بر او بستم از نظم پیرایه‌ها	ز هر نسخه برداشتم مایه‌ها
«یهودی و نصرانی و پهلوی»	زیادت ز «تاریخ‌های نوی»
ز هر پوست پرداختم مغز او	گزیدم ز هر نامه نغز او
از آن جمله سر جمله‌ای ساختم	زبان در زبان گنج پرداختم
زبانش ز بیغاره کوته بود	ز «هر یک زبان» هر که آگه بود

(نظامی، ۱۳۱۶، ص. ۶۹)

یعنی علاوه بر تاریخ‌ها و نسخه‌های نوین این زمان از تاریخ یهودی و نصرانی و پهلوی پیشینه هم هر سخن نغزی بود برگرفته و از تمام آن چه جمع کرده، این مجموعه را ساخته است. از این ابیات می‌توان دو نتیجه گرفت: یکی اینکه نظامی با چندین زبان آشنایی داشته یا به سنت داستان‌پردازی، شاید برای برجسته‌سازی و جذابیت کار، مطالب خود را به منابع و معاریف و اعلام تاریخی و جغرافیایی نسبت داده است و چنان‌که پیش‌تر گفته شد، به اتکای دانش و سلیقه خود مطالب را آن‌گونه که فراخور حکیمی و شاعری اوست، به سلک نظم می‌کشد. زبان عربی را که مسلم می‌دانسته و به فارسی میانه هم اشاره مستقیم کرده است. از ذکر «منابع مسیحی و یهودی» باید بتوان حدس زد که مراد او چه زبان‌هایی بوده است. آیا گرجی یا ارمنی می‌دانسته است یا به تألیفات عربی مسیحیان و یهودیان اشاره می‌کند؟ افزون بر اینها، نظامی در *اسکندرنامه* تعدادی نویسنده و آثار را ذکر کرده است که باید منابع مورد استفاده او باشند.

۲. یعنی در منابع

۳. یعنی فردوسی

برای تمام مورخان از هرودوت تا مورخان قرون وسطی در اروپا و شرق، تاریخ همیشه آمیزه‌ای از افسانه و روایات شخصی مستند و غیرمستند بود و کتاب‌های تاریخ گذشته همه این جنبه‌های مستند و غیرمستند، واقعی و غیرواقعی را باهم داشته است. این کتاب‌های تاریخ داستان است، اما در این داستان اشاره‌هایی از رویدادها هست که با تاریخ تطبیق می‌کند و در عین حال هم قصه است هم تخیل. برای مثال در تاریخ طبری مطالبی هست که گاهی با عقل جور در نمی‌آید یا مسائلی که هیچ سندیتی ندارد، بلکه آن را شنیده و مکتوب کرده است. در آن زمان شیوه همین بوده است. روایت‌های مختلفی که به شصت و چند زبان از اسکندر وجود دارد، همه برآمده از رمانی است که در مصر، اواخر قرن ۳ م. نوشته شده؛ کتابی که در واقع رمان است، اصلاً تاریخ نیست و کاتب هیچ دغدغه‌ای ندارد که حوادث آن وقایع با تاریخ منطبق باشد. نویسنده در این رمان با تخیل خود هر چیزی را می‌گوید که در آن مقطع تاریخی و در آن جامعه عیب شمرده نمی‌شد. رمان *اسکندر کالستین* به زبان یونانی نوشته شد. این رمان بعد از ۶۰-۵۰ سال به لاتین، بعد در بیزانس هم روایت‌های دیگری از آن ترتیب دادند. از اواخر قرن ۴ م. به ارمنی ترجمه شد و شاخه شرقی آن‌هایی که به سریانی برگردانده شد، به عربی در آمد و از عربی به فارسی نفوذ کرد. بعد از آن فردوسی و نظامی به آن مراجعه کردند. اسکندرنامه نظامی بیشتر از روایت‌های یونانی بهره گرفته است؛ چون نظامی به‌خاطر نزدیکی با بیزانس و ارمنستان و ... خودش به آنها دسترسی داشته است (نظامی، ۱۳۹۲، پیشگفتار مصحح).

صفوی در پانویس صفحه ۹۸ از کتاب *اسکندر و ادبیات ایران* در شرح تاریخ‌های نصرانی که نظامی از آنها استفاده کرده است از باخر آلمانی نقل می‌کند: «یکی کتاب حنین بن اسحاق عبادی طبیب ۲۶۰-۱۹۴ هجری بود که ترجمه عبرانی آن به نام «کلمات فلاسفه» باقی است. حنین بن اسحاق یکی از مترجمان کتب فلسفه یونانی بوده است. بعید به نظر می‌رسد که در زمان نظامی نسخه پهلوی این کتاب که نخستین ترجمه از یونانی بوده است، وجود داشته باشد و از اینکه دانای گنجه‌ای کلمه پهلوی را با یهودی و نصرانی با هم آورده است، به نظر می‌رسد مقصود متونی بنابر روایات پارسیان است، درمقابل متونی بر روایاتی که یهودان و نصاری هر یک جداگانه نقل می‌کردند» (صفوی، ۱۳۶۴، ص. ۹۸).

در آغاز «اقبال‌نامه»، سخن از علاقه اسکندر به علوم سخن است و سه کتاب به روشی به‌نسبت مبهم به فراخور سبک شاعری نظامی، نام برده شده است. نخستین کتاب «گیتی‌شناس»:

نخستین طرازی که بست از قیاس کتابی است کان هست «گیتی‌شناس»
(نظامی، ۱۳۱۷، ص. ۳۷)

این کتاب باید اشاره‌ای باشد به *جغرافیای بطلمیوس* یا *مجسطی* او با این استدلال که در *مخزن‌الاسرار* هم از کتاب *مجسطی* نام برده، به معنای آن است که نظامی با آثار *بطلمیوس* آشنا بوده است:

خضر سکندرمنش چشمه‌رای قطب رصدبند مجسطی‌گشای
(نظامی، ۱۳۹۱، ص. ۳۱)

اما وحید دستگردی (نظامی، ۱۳۱۷، ص. ۳۷) در شرح این بیت آن را «علم جغرافیا و مسالک و ممالک» دانسته است.

کتاب دیگر، «دفتر رمز روحانیان» کتابی در علم تسخیر ارواح و طلسمات و نیرنجات است:

دگر دفتر رمز روحانیان کزو زنده مانند یونانیان

(نظامی، ۱۳۱۷، ص. ۳۷)

بورگل کتاب مذکور را تألیف بلنیاس حکیم (آپولونیوس تیانی)، جادوگر معروف نوفیثاغورثی سده نخست، معرفی کرده است که نوشته‌های او در جهان اسلام سده‌های میانه معروف بود (Burgel, 2010, p. 26). «بلنیاس، بلنیوس و بلینوس، حکیم یونان باستان در قرن اول میلادی است که آثاری در علوم خفیه دارد و گویند او اول کسی است که درباره طلسمات سخنانی درآورد» (ابن ندیم، ۱۳۸۱، ص. ۵۵۳). وی همان آپولونیوس است که به‌ظاهر در لشکرکشی‌های اسکندر، مشاور او بوده است. دهخدا در مقاله‌ای که در ژورنال آزیاتیک نوشته، ثابت کرده که بلنیاس، همان آپولونیوس تیانی است (دهخدا، ذیل واژه). شاید کتابی که نظامی اشاره کرده است، در اصل کتاب بلنیاس با عنوان رساله فی التأثير الروحانیات فی المركبات به عربی و در طلسمات و تسخیر ارواح باشد.

سومین کتاب معرفی شده «سفر اسکندری» است:

همان سفر اسکندری کاهل روم بدو نرم کردند آهن چو موم
خبر یافتند از ره کین و مهر که در هفت گنبد چه دارد سپهر

(نظامی، ۱۳۱۷، ص. ۳۸)

احتمال دارد منظور از «سفر اسکندری» برخی از اسفار تورات باشد که در آن به «ذوالقرنین» اشاره شده است. با این توضیح که در چند کتاب از عهد عتیق، اشاراتی به یک شخصیت تاریخی کشورگشا با دو شاخ شده است. از جمله در بخش هشتم از «سفر دانیال» که به توضیح مکاشفه‌ای از مکاشفات دانیال پرداخته است. همین‌گونه در «سفر تکوین» و «کتاب حزقیال» نیز یادی از یاجوج و ماجوج می‌شود (جلالی شیجانی، ۱۳۹۲، ص. ۱۱۳-۱۱۲). همچنین در جلد اول کشف الظنون (بی تا: ۶۵۵) و نیز جلد دوم آن (ص ۹۹۱) «سفر ذی‌القرنین» نام برده شده اما توضیحی ندارد.

نظامی در ادامه می‌گوید:

کنون زان صدف‌های گوهر فشان برون ز انطیاخس نبینی نشان

(نظامی، ۱۳۱۷، ص. ۳۸)

«انطیاخس، استماخس، انطماخس» به سخن وحید دستگردی (نظامی، ۱۳۱۷، ص. ۳۸) نام خانوادگی یک سلسله از پادشاهان است که بعد از اسکندر در ایران سلطنت کرده‌اند. دهخدا (ذیل واژه) «انطیاخس» (آنتیخوس) را نه نام خانوادگی، بلکه نام چند تن از پادشاهان سلسله سلوکی گفته است. در کتاب غایه الحکیم، مقاله سوم فصل ششم و هفتم و دهم، این نام به شکل «اسطماطیس» و «الاسطماخیس» کتابی منسوب به ارسطو ذکر شده که برای اسکندر نوشته است (مجریطی، ۱۴۲۹، ص. ۱۸۶، ۲۲۳، ۲۳۰). به احتمال ارسطو آن را قبل از لشکرکشی اسکندر به هند به او داده است (Bürgel, 2010, p. 27).

نظامی در فصل مربوط به دلیل «ذوالقرنین» نامیده‌شدن اسکندر، کتاب «اللوف» را ذکر می‌کند.

دگرگونه گوید جهان فیلسوف ابومشعر اندر کتاب الوف

(نظامی، ۱۳۱۷، ص. ۴۴)

«الالوف» کتابی معروف در نجوم تألیف ابومعشر البلخی (۲۷۲-۱۷۱ ق.) که میان سال‌های ۲۲۶ تا ۲۴۶ ق. نوشته است. کتاب نام‌برده، یکی از مهم‌ترین آثار ابومعشر است که اصل آن از بین رفته است، ولی احمد بن محمد بن عبدالجلیل سجزی بخش‌هایی از آن را با عنوان «منتخبات کتاب الالوف» در جامع شاهی و بخشی دیگر را با عنوان «فصل من کتاب الالوف فی اجتماع الکواکب السبعه و مبادی التاریخ» به صورت مستقل آورده است (دایره‌المعارف بزرگ اسلامی، ۱۳۷۳، ج ۶).

«استماخس» و کتاب «الالوف» دو کتابی هستند که نظامی به‌صراحت از آنها نام برده است؛ اولی یکی از مشهورترین منابع یونانی درباره جادو، دومی کتابی معروف در نجوم (طالع‌بینی) است. اما نظامی پیش‌تر اشاره کرد که از آن صدف‌های گوهرنشان جز انطیاخس بر جای نمانده است و در بیت‌های بعد از ابومعشر و کتاب «الالوف» او نقل قول می‌کند.

شاید حکایت «ده سرپرستان» برگرفته از استماخس باشد، گروهی از مردم که برای خود مجموعه‌های طالع‌بین (فال‌گو) فراهم می‌کردند:

چو شه در ده سرپرستان رسید	دهی دید و ده مهتری را ندید
خمی هر کس از گل برانگیخته	ز کنجد درو روغنی ریخته
جداگانه در روغن هر خمی	فکنده ز نامردمی مردمی
پس سی چهل روز یا بیشتر	کشیدندی از مرد سرگشته سر
سری بودی از مغز و از پی تهی	فرومانده بر تن همه فربهی
نهادندی آن کله خشک پیش	وزو بازجستندی احوال خویش

(نظامی، ۱۳۱۷، ص. ۱۸۴)

چنین روشی در *غایه الحکیم* ذکر شده است؛ کتابی که در قرون وسطای لاتین به پیکاتریکس معروف بود. نویسنده‌اش در مواقع بسیار ضمن ذکر کتاب *اسطماخیس* و انتساب آن به ارسطو گفته که مطلب را در *اسطماخیس* دیده است. *غایه الحکیم* از جمله آثار منسوب به مجریطی در طلسمات و تعویذهاست و این داستان در جلد ۱، بخش ۱، ص ۱۳۷ کتاب با تفصیل بیشتری شرح شده است. ابن خلدون (۱۳۷۵، ج ۲، ص. ۱۰۳۵، ۱۰۴۰) می‌گوید: «مسلمه بن احمد مجریطی پیشوای مردم اندلس در تعالیم (ریاضیات) و علوم ساحری ظهور کرد و به تلخیص و تهذیب کلیه این گونه کتب (ساحری و طلسمات) پرداخت و شیوه‌های آن دانش‌ها را در کتاب خویش به نام «غایه‌الحکیم» گرد آورد و پس از وی هیچ کس در این دانش‌ها کتابی ننوشت ...» (فرهمند و عبدالمهدی، ۱۳۸۹، ص. ۸۷).

حکایت «انگشتری و شبان» از داستان‌هایی است که در یونان باستان معروف بوده است. در جمهوری افلاطون هم داستان «گیگس لیدیائی» (انگشتگر گیگس) آمده است (افلاطون، ۱۳۵۳، ص. ۳۵۹). اخوان‌الصفا از آن کتاب اقتباس و در جلد چهارم *رسائل* خود درباره سحر نقل کرده و به‌صراحت «مقاله دوم جمهوری افلاطون» را به عنوان منبع خود نام برده است: «فبقول إن أفلاطون الفيلسوف قد ذكر في المقالة الثانية من كتاب السياسة ...» (اخوان‌الصفا، ۱۴۱۲ ق، ج ۴، ص. ۲۸۷). نظامی در آغاز داستان از «سر فیلسوفان یونان گروه» نقل می‌کند که یا

کنایه از مورخ یونانی است یا خود حکیم نظامی، سپس:

ز رامش سوی دانش آورد رای
 دماغ فلک را باندیشه سفت
 سخن را نشان جست بر رهبری
 ز یونانی و پهلوی و دری
 پژوهش‌گری کرد با رهنمای
 در بستگی‌ها گشاد از نهفت
 (نظامی، ۱۳۱۷، ص. ۳۷)

برای رسیدن به اسرار علوم و حکم دنیا، در صدد برآمد از راهنمایان و دانندگان زبان‌های یونانی و پهلوی و دری و زبان‌های دیگر نشان جوید و به فیلسوفان زبان‌دان فرمود که علوم را به هر زبان و از هر قومی که باشد به زبان رومی برگردانند. از یک‌سو افلاطون در حکایت نظامی حضور دارد:

نشسته همه زیرکان زیر تخت
 فلاطون ببالا بر(تر) افکنده رخت
 (نظامی، ۱۳۱۷، ص. ۹۲)

حتی «در مقدمه شرف‌نامه، داستان اسکندر را داستان آشنا روی مردم نامیده است و بیتی هم آورده که اگر نتوان به ضرس قاطع حکم داد که نظامی به کتاب جمهور افلاطون نظر داشته، به سادگی هم نمی‌توان از کنار آن گذشت» (فرشباغیان صادقی، ۱۳۸۹، ص. ۷۶).

دگر نامه‌ها را که جویی نخست
 به جمهور ملت نباشد درست
 (نظامی، ۱۳۱۶، ص. ۴۹)

از سوی دیگر، نظامی در داستان «انگشتری و شبان» کلمه بسیار نادر عربی را با معنی مبهم به کار برده است که در عربی به ندرت به کار می‌رود و در فارسی هم به چشم نمی‌خورد.

جهان‌دیده دانای روشن‌ضمیر
 چنین گفت کای شاه دانش‌پذیر
 شنیدم بخاری به گرمی شتافت
 به «خسف» شکوفه زمین را شکافت
 (نظامی، ۱۳۱۷، ص. ۹۳)

کلمه «خسف» در نسخه عربی اخوان‌الصفا هست. جزئیات دیگر شواهد بیشتری به دست می‌دهد از اینکه نظامی از یک منبع عربی استفاده کرده و این نیازمند تحقیق جداگانه است.

طرح کلی اسکندرنامه نظامی و ساختار سه‌جانبه آن به احتمال زیاد الهام‌گرفته از فلسفه سیاسی فارابی است. نظامی در ادامه سخن خود، اسکندر را در سه مرتبه کشورگشایی، حکمت و پیغمبری نشان داده است:

نخستین در در از پادشایی زخم
 دم از کار کشورگشایی زخم
 ز حکمت بر آرایم آن‌گه سخن
 کنم تازه پارنج‌های کهن
 به پیغمبری گویم آن‌گه درش
 که خواند خدا نیز پیغمبرش
 (نظامی، ۱۳۱۶، ص. ۵۵)

این موضوع دقیقاً با نظریه رئیس مطلوب فارابی مطابق است که در کتاب مدینه فاضله او مبسوط آمده است و شرح می‌دهد که این منصب مستلزم ترکیب کیفیات یک رئیس سیاسی جنگ‌جو، حکیم و پیغمبر است.

نخستین خصوصیتی که فارابی برای رئیس مدینه فاضله خود بیان می‌کند، ارتباط وی با عقل فعال به صورت دریافت وحی است (فارابی، ۱۹۸۶، ج ۱، ص. ۱۲۳) که عقل فعال معادل «حکمت» در فضایل حاکم آرمان‌شهر

افلاطون است. «دیگر خصوصیت‌ها، تام‌الاعضا و نیرومند، خوش‌فهم و سریع‌التصور، باهوش و خردمند، خوش‌بیان، دوست‌دار تعلیم و آموزش، دوری از آزمندی و طمع، دوستدار راستی و دشمن دروغ، بزرگ‌منش و دوستدار کرامت، دور از لهو و لعب، عادل و دادگر، صاحب ارادهٔ راسخ» (فارابی، ۱۹۸۶، ج ۱، ص. ۱۲۸-۱۲۷).

دربارهٔ سفرهای اسکندر می‌توان گفت: «نظامی با استفاده از مطالب فردوسی، عمدتاً با تقسیم سفرهای اسکندر به دو اقدام جداگانه لشکرکشی نظامی و جهان‌گردی عاری از خشونت و با دعوی پیغمبری، آن را به گونه‌ای تنظیم کرده تا آشفتگی‌های جغرافیایی آن را رفع کند» (Bürge, 2010, p. 29).

داستان اندکی پیراسته «مناظرهٔ نقاشان رومی و چینی» (نظامی، ۱۳۱۶، ص. ۴۰۱)، در *میزان العمل غزالی (بی‌تا، ج ۱، بخش ۱، ص. ۲۲۶-۲۲۵)* و در *احیاء العلوم غزالی (بی‌تا، ج ۸، ص. ۳۸)* نقل شده و پس از نظامی، مولوی در دفتر اول مثنوی معنوی (بیت‌های ۳۴۶۹ تا ۳۵۰۱) این حکایت را ذکر کرده است.

داستان «اغانی ساختن افلاطون بر مالش ارسطو» (نظامی، ۱۳۱۷، ص. ۸۵) را اخوان الصفا نیز بیان کرده است (رسالهٔ موسیقی، فصل احکام‌الکلام، رسالهٔ الخامسه). او به تأثیر خواب‌آور موسیقی اشاره می‌کند که ابتدا افلاطون بر آن دست یافت، سپس ارسطو آن را تقلید کرد و نیز در حکایتی معروف دربارهٔ فارابی نیز به‌وقوع می‌پیوندد:

فلاطون چنین پرده برساختست	که جز وی کس آن پرده نشناخته است
برانگیخت آوازی از خشک رود	که از تری آرد فلک را فرود
چو بر نسبتی راند انگشت خود	بخسبید بر آواز او دام و دد
چو بر نسبتی دیگر آرد شتاب	به هوش آرد آن خفتگان را ز خواب

(نظامی، ۱۳۱۷، ص. ۸۹)

«گروهی از اهالی این فن به دعوت بزرگی گرد آمدند. برحسب مهارتشان در صنعتشان آنان را در مجلس خود مرتب کرد. پس مردی ژنده‌پوش وارد شد و صاحب مجلس او را برتر از همه نشاند، درحالی‌که انکار در چهرهٔ همگان آشکار بود. پس خواست که فضیلت خود را نشان دهد و خشم ایشان را بنشاند، از آن ژنده‌پوش خواست تا چیزی از صنعت خود بدیشان بشنواند. آن مرد چوب‌هایی که داشت بر هم سوار کرد و بر آن زه کشید و به حرکت درآورد؛ به‌طوری‌که هرکه در مجلس بود، از حظی که بر جانشان می‌نشست، می‌خندیدند، سپس آن را برمی‌گرداند و حرکت دیگری می‌داد که همه از لطافت لحن به گریه آمدند و باز به حرکتی درآورد که همه را خواباند، پس برخاست و بیرون رفت و خبری از او نشد» (اخوان‌الصفاء، ۱۴۱۲، ج ۱، ص. ۱۸۵).

حکایتی مشابه حکایت بالا دربارهٔ ابونصر (فارابی) و سیف‌الدوله (حمدانی فرمانروای حلب، حک. ۳۵۶-۳۳۳ق.) در جلد پنجم *وفیات‌الأعیان ابن خلکان* روایت شده است که فارابی با نواختن آلات خود حاضران مجلس فضلا را ابتدا خندانند، سپس گریاند و در آخر با تغییر و ترکیب حرکت آن آلات، همه از جمله دربان به خواب رفتند و ابونصر آنان را در خواب رها کرد و رفت (ابن خلکان، ۱۳۷۳، ج ۵، ص. ۱۵۶-۱۵۵).

موضوع دیگر، ابعاد جغرافیایی لشکرکشی‌ها و جهان‌گردی‌های اسکندر است که مجموعه‌ای کامل از منابع از جمله *مروج الذهب مسعودی، التیجان ابن هشام، جغرافیای ابن الفقیه، رسالهٔ ابن فضلان و ...* را باید در نظر گرفت که البته پیش‌تر در چند مقاله بررسی شده است. برای مثال در جنگ سوم اسکندر با روسیان، در شرف‌نامهٔ نظامی، جنگ جویی تنومند در ارتش روس (نه مردم روسیه، بلکه قوم روس یعنی نورمن‌ها یا وارنگیان یا به گفتهٔ

دهخدا ذیل واژه، صقالبه) ظهور می‌یابد که در رساله ابن فضلان نیز ذکر شده است:

یکی روس بد نام او جودره
درشت و تنومند و زورآزمای
ز گردن بسی خون درآویخته
بسی خون گردن‌کشان ریخته
که شیر نرش بود آهو بره
به تنها عدوبند و لشکرگشای
(نظامی، ۱۳۱۶، ص. ۴۴۹)

«داستان او این است که جمعی از بازرگانان مطابق معمول به رود آتل رفته بودند و آن رودی است که میان ما و آن یک روز فاصله است. آب آن رود بالا آمده بود ... مردی روی آب آمده که اگر از قومی باشد که در نزدیکی ما هستید، دیگر در این سرزمین اقامت نخواهیم نمود و ناچار باید از این جا برویم ... او به ذراع من دوازده ذراع بلند بود. سری داشت بزرگ‌تر از دیگ و بینی او بیشتر از یک وجب و چشمانش درشت‌تر و انگشتانش هر یک بزرگ‌تر از یک وجب بود ...» (ابن فضلان، ۱۳۴۵، ص. ۹۴-۹۳).

نظامی درباره متاثر شدن اسکندر از استفاده قبیله روس از پوست سمور به صورت پول رایج می‌گوید:

برآموده‌ای دید از اندیشه دور
کهن گشته و موی ازو ریخته
بپرسید کاین چرم‌های کهن
یکی روسیش پاسخی داد نغز
بنزدیک ما این فرومایه چرم
نباشد جز این موی ما را درم
از آن هیبت آمد ملک را شکوه
ز سرهای سنجاب و لفع سمور
ز نیکوترین جایی آویخته
چه پیرایه را شاید از اصل بن
کزین پوست می‌زاید آن جمله مغز
گرامی ترست از بسی موی نرم
نگردد یکی موی از این موی کم
که چون بنده فرمان شدند آن گروه
(نظامی، ۱۳۱۶، ص. ۴۸۰-۴۷۹)

ابن فضلان هم اشاره می‌کند که قبیله روس دوران او پوست سمور (سیاه) را به همان هدف به کار می‌بردند (ابن فضلان، ۱۳۴۵، ص. ۱۰۳).

بخش دیگر منابع نظامی در اسکندرنامه به مسائل فلسفی مربوط است. غیر از ارسطو و آپولونیوس که در این منظومه به عنوان وزیر و مشاور همراه اسکندر هستند، نظامی از هرمس، تالس، سقراط، افلاطون، پروفیری، سوکراتس و ... نام برده است. عقایدشان را درباره پیدایش جهان به اختصار بیان می‌کند که نشان‌دهنده آن است که به فلسفه به‌ویژه فلسفه یونان علاقه داشته و آثار آنان را مطالعه کرده است:

از آن فیلسوفان گزین کرد هفت
ارسطو که بد مملکت را وزیر
فلاطون و والیس و فرفوریوس
همان هفتمین هرمس نیک‌رای
که بر خاطر کس خطایی نرفت
بلیناس برنا و سقراط پیر
که روح‌القدس کردشان دست‌بوس
که بر هفتمین آسمان کرد جای
(نظامی، ۱۳۱۷، ص. ۱۲۱)

منابع فلسفی مورد استفاده نظامی در اسکندرنامه و مواردی دیگر، مجالی جداگانه می‌طلبد ولی آن چه مسلم است، این که در هیچ‌کدام از آثار نظامی به اندازه اسکندرنامه این چنین عمیق و گسترده و پیچیده از منابع استفاده

نکرده است.

۳. نتیجه‌گیری

اسکندر مقدونی یکی از اثرگذارترین اشخاص تاریخ است که چهره او با گذشت زمان به تدریج با اسطوره و افسانه درآمیخته، شاخ و بال گرفته، ویژگی‌های شاید ورای چهره اصلی او یافته، نه تنها در آثار تاریخی جهان شرح‌ها در حسب حال و وصف روزگار او رقم خورده است، در آثار ادبی فارسی نیز به گونه‌های مختلف بازتاب گسترده دارد. نظامی گنجوی نیز در اسکندرنامه خود که مفصل‌ترین منظومه او در خمسه است، ماجراهای اسکندر را با سه چهره جهان‌گیر، حکیم و پیغامبر به انضمام حکایات و داستان‌های بسیار در سلک نظم خود کشیده است که سوای اتکا به آگاهی‌های عمومی و شفاهی خود، از منابع و مأخذ مختلف نیز بهره برده و در آنچه را استفاده کرده به شیوه‌ای خاص نام برده و هر آنچه موجود نبوده، اعلام کرده است. این مقاله با بررسی منابع یاد شده در متن، آن‌ها را استخراج و حکایات و داستان‌ها را مستندسازی کرده و به نتایج زیر رسیده است:

نخستین انگیزه/اسکندرنامه، مانند خسرو و شیرین و هفت پیکر، از شاهنامه نشأت یافته است. درباره ذوالقرنین نامیده‌شدن اسکندر به قرآن نظر داشته است که بر آن پایه بسیاری از نوشته‌ها درصدد برآمدند «ذوالقرنین» را همان اسکندر معرفی کنند و ویژگی‌هایی برای او برشمرده‌اند که نظامی نیز گفته است. از طرفی هم با طرح موضوع «خیال» (شگفتی) و استفاده از اصطلاحات «دروغ» و «راست» در شعر، اعلام کرده که عنصر خیال و اغراق هم در گزارش خود بهره برده و چنین مجموعه‌ای را از تاریخ‌ها و نسخه‌های نو از هر دین و زبان فراهم آورده است. در آغاز اقبال‌نامه و سخن از علاقمندی اسکندر به علوم سه کتاب «گیتی‌شناس»، «دفتر رمزروحانیان» و «سفر اسکندری» را معرفی کرده که با بررسی منابع مختلف معلوم شد که باید به ترتیب جغرافیای بطلمیوس یا مجسطی او، رساله فی تأثیر الروحانیات فی المركبات و برخی از اسفار تورات از کتب عهد عتیق باشد. دیگر از «انطیاخس» سخن گفته که همان اسطماخس یا اسطماطیس منسوب به ارسطوست که قبل از لشکرکشی به هند، به اسکندر داده است. سپس کتاب الوف از ابومعشر بلخی نام برده شده است. داستان «ده سرپرستان» در غایه الحکیم یا پیکاتریکس یافت شد و حکایت «انگشتی و شبان» نیز در کتاب جمهور افلاطون با عنوان «گیگس لیدیایی» یا «انگشتی گیگس» و همچنین در رسائل اخوان‌الصفاء منقول است. در بیان ویژگی‌های اسکندر و چهره‌های متفاوت او به هیأت کشورگشا، حکیم و پیغامبر، نظامی گوشه چشمی به فلسفه سیاسی فارابی و نظریه «رئیس مطلوب» او در مدینه فاضله داشته است. داستان «مناظره نقاشان رومی و چینی» در میزان‌العمل و احیاءالعلوم غزالی، و حکایت «اغانی ساختن افلاطون بر مالش ارسطو» نیز در رسائل اخوان‌الصفاء و وفیات‌الاعیان ابن خلکان ردیابی شد. لشکرکشی‌ها و جهان‌گردی‌ها و مسائل فلسفی نیز منابع دیگر دارد که در این گفتار مجال نیست.

منابع

ابن خلدون، عبدالرحمن بن محمد (۱۳۷۵). مقدمه ابن خلدون، (محمد پروین گنابادی، مترجم). انتشارات علمی و فرهنگی.

ابن خلکان، ابوالعباس شمس‌الدین احمد بن محمد (۱۳۷۳). وفیات‌الاعیان و انباء‌الانباء الزمان. تحقیق احسان عباس. دار صادر.

ابن فضلان (احمد بن فضلان بن العباس بن راشد بن حماد). (۱۳۴۵). سفرنامه (ابوالفضل طباطبایی، مترجم).

انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.

ابن ندیم، محمد بن اسحاق (۱۳۸۱). *الفهرست* (محمدرضا تجدد، مترجم). اساطیر.

اخوان الصفا (۱۴۱۲ق). *رسائل اخوان الصفا*. الدار الاسلامیه.

ارسطو (۱۳۴۳). *فن شعر* (عبدالحسین زرین کوب، مترجم). بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

افلاطون (۱۳۵۳). *جمهوری* (محمد حسن لطفی، مترجم). بی‌نا.

جلالی شیجانی، جمشید (۱۳۹۲). دیدگاه ابوالکلام آزاد درباره «ذوالقرنین» و تأثیر آراء او بر مفسران پس از خود.

https://journals.iaui.ir/article_516946.html. ۱۲۵-۹۹، (۵۱) ۱۸، حدیث، قرن و حدیث، ۱۸ (۵۱)، ۹۹-۱۲۵.

حاجی خلیفه (بی‌تا). *کشف الظنون عن اسامی الکتب و الفنون*. دار احیاء التراث العربی.

دایره‌المعارف بزرگ اسلامی (۱۳۷۳). *ابومعشر*. در *دایره‌المعارف بزرگ اسلامی*. مرکز دایره‌المعارف بزرگ اسلامی.

دشتی، خدیجه (۱۳۹۴). تأثیر ادبیات باستانی در آثار نظامی. *پژوهشنامه اورمزد*، ۸ (۲۱).

<https://civilica.com/doc/753224/certificate/print>

رضایی دشت ارژنه، محمود، مروانه، نعیم، غریبی، نوشین (۱۳۹۴). بررسی بازتاب اساطیر یونان در آثار نظامی

گنجوی. *پژوهش‌های ادبیات تطبیقی*، ۳ (۱)، ۱۶۵-۱۹۰. <https://clj.modares.ac.ir/article-12-4026-fa.html>

[fa.html](https://clj.modares.ac.ir/article-12-4026-fa.html)

سلیمی، ویدا، علیزاده خیاط، ناصر، و قره بگلو، سعید الله (۱۴۰۱). *مآخذشناسی برخی از قصص و تمثیلات*

خمسه حکیم نظامی گنجوی. *سبک‌شناسی نظم و نشر فارسی (بهار ادب)*، ۱۵ (۴)، ۲۷۹-۳۰۶.

[10.22034/bahareadab.2022.15.6285](https://www.bahareadab.com/10.22034/bahareadab.2022.15.6285)

سرکاراتی، بهمن (۱۴۰۲). *افسانه آب حیات در اسکندرنامه نظامی و روایات دیگر داستان اسکندر*. در *سایه‌های شکار شده*. طهوری.

شریعتی فر، سیدعلی اکبر (۱۴۰۰). *گونه‌های «هم‌حضوری» و «تراگونگی»* پیش‌متن داستان اسکندر شاهنامه

فردوسی در پس‌متن شرفنامه حکیم نظامی؛ براساس نظریه ژرار ژنت. *پژوهش‌نامه ادبیات داستانی*، ۱۰ (۱)،

[10.22126/RP.2021.5482.1237](https://www.rp.2021.5482.1237). ۶۵-۴۵

صفا، ذبیح‌الله (۱۳۷۰). *ملاحظات درباره داستان اسکندر مقدونی و اسکندرنامه‌های فردوسی و نظامی*.

ایران‌شناسی، (۱۱)، ۴۶۹-۴۸۱.

صفوی، سید حسن (۱۳۶۴). *اسکندر و ادبیات ایران و شخصیت مذهبی اسکندر*. امیرکبیر.

عابدی، محمود، پارسانسب، محمد، و عباسی، سیما (۱۳۹۰). *روابط بینامتنی در اسکندرنامه‌های منظوم (فردوسی،*

نظامی و امیرخسرو). *ادب فارسی*، ۱ (۷-۸)، ۲۷-۴۴. https://journals.ut.ac.ir/article_35393.html

غزالی، محمد بن محمد (بی‌تا). *احیاء علوم الدین*. تحقیق عبدالرحیم بن حسین حافظ عراقی، مقدمه محمد خضر

حسین. دارالکتب العربی.

غزالی، محمد بن محمد، و دنیا، سلیمان (بی‌تا). *میزان‌العمل*. دارالمعارف.

فارابی، محمد بن محمد (۱۹۸۶). *کتاب آراء أهل المدینه الفاضله*. دارالمشرق.

فرشبایان صادقی، احمد (۱۳۸۹). *مطابقه و موازنه حکایت انگشتی و شبان در دو اثر نظامی و افلاطون*. *مطالعات*

ادبیات تطبیقی، ۴(۱۳)، ۶۷-۸۴.

فرهمند، یونس، و عبد‌الهی، امیر (۱۳۸۹). مجریطی و رساله کیمیایی او. *تاریخ و تمدن اسلامی*، ۶(۱)، ۸۱-۱۰۸.

<https://jhcin.srbiau.ac.ir/article/4766.html>

قرآن کریم.

کهدویی، محمدکاظم، و نصرآزادانی، ناهید (۱۳۸۲). نگاهی به اسکندرنامه منظوم و مثنوی. *زبان و ادبیات فارسی*، ۱(۱).

مجریطی، مسلمه بن احمد (۱۴۲۹ق.). *غایه الحکیم فی الارصاد الفلکیه و الطلاسم الروحیه و التنجیم*. تحقیق هلموت ریتر. دارالمحججه البیضاء.

مولوی، جلال‌الدین محمد بلخی (۱۳۷۱). *مثنوی معنوی* (از روی نسخه رینولد نیکلسون). محمد.

نظام‌الملک، ابوعلی حسن بن علی (۱۳۴۴). *سیاست‌نامه*. تصحیح و حواشی محمد قزوینی، تصحیح مجدد و تعلیقات مرتضی مدرس چهاردهی. زوار.

نظامی، یاس بن یوسف (۱۳۱۳). *خسرو و شیرین*. حواشی و شرح لغات و ابیات و مقابله از وحید دستگردی. ارمغان

نظامی، یاس بن یوسف (۱۳۱۶). *شرف‌نامه*. حواشی و شرح لغات و ابیات و مقابله از وحید دستگردی. ارمغان.

نظامی، یاس بن یوسف (۱۳۱۷). *اقبال‌نامه*. حواشی و شرح لغات و ابیات و مقابله از وحید دستگردی. ارمغان.

نظامی، یاس بن یوسف (۱۳۸۰). *هفت پیکر*. تصحیح و حواشی حسن وحید دستگردی، به کوشش سعید حمیدیان. قطره.

نظامی، یاس بن یوسف (۱۳۹۱). *مخزن‌الاسرار*. تصحیح و حواشی وحید دستگردی، به کوشش سعید حمیدیان. قطره.

نظامی، یاس بن یوسف (۱۳۹۲). *اسکندرنامه: روایت آسیای میانه از باقی محمد بن مولانا یوسف*. به اهتمام حسین اسماعیلی. معین.

References

- Abedi, M., Parsanasab, M., Abbasi, S. (2011). Inter-textual relations in Persian Versed Eskandarnamehs (FerDOSI, Nesami, Amir khosro). *Persian Literature*, 1(7-8), 27-44. https://journals.ut.ac.ir/article_35393.html [In Persian].
- Aristotle (1964). *Poetics* (A. H. Zarrinkub, Trans). Bongah e Trjome va nashr e Ketab. [In Persian].
- Britanica. (n.d.). Mirror for Princes. In *Britanica*. <https://www.britannica.com/art/mirror-for-princes>
- BürgeL, J. C. (2010). On Some Sources of Nizāmīs Iskandarnāma. F.D. Lewis and S. Sharma (eds.). In *The Necklace of the Pleiades* (pp. 21-30). Leiden University Press.
- Dashti, Kh. (2015). The influence of ancient literature on Nezami's works. *Ourmazd*, 8(21). <https://en.civilica.com/doc/753224/> [In Persian].
- Farabi, M. M. (1986). *Kitab e Ara'e Ahl al Madina al Fadhila*. Dar al Mashriq. [In Persian].
- Farahmand, Y., & Abdollahi, A. (2010). Majriti and his Treatise on Alchemy. *The Journal of Islamic History and Civilisation*, 6(11), 81-108. [In Persian].
- Farshbafeiān Sadeqi, A. (2010). Comparison and Matching the Story of the Ring and the Shepherd in two Works of Nizami and Plato. *comparative literature studies*, 4(13), 67-84. https://journals.iau.ir/article_629727.html [In Persian].
- Ghazzali, M. M. (n. d). *Ehya' al 'ulum al Din*. research by 'Abd al Rahim ibn Hussain Hafiz Iraqi, preface by Mohammed Khizir Hussain. Dar al Kitab al Arabi.

- Ghazzali, M. M., & Dunya, S. (n. d). *Mizan al'Amal*. Dar al Ma'arif.
- Great Islamic Encyclopedia (1994). Abu M'shar. In *Great Islamic Encyclopedia*. center for the Great Islamic Encyclopedia. [In Persian].
- Haji Khalifa (n. d). *Kashf al Zonun 'an Asami al Kotob va al Fonun*. Dar e Ehya' al Torath al 'Arabi. The Holly Quran
- Ibn Fadhlān (1966). *Safarname* (A. Tabatabaei, Trans). Bonyad e Farhang e Iran. [In Persian].
- Ibn Khaldūn, A. R. (1996). *Moqaddama Ibn Khaldūn* (M. P. Gonabadi, Trans). Elmi va Farhangi Publication. [In Persian].
- Ibn Khallikān, Sh. A. (1994). *Vafayat al-A'yan va Anba' e Abna' al-Zaman*. research by Ihsan 'Abbas. Dar Sadir.
- Ibn Nadim, M. I. (2009). *Alfihrist* (M. R. Tajaddod, Trans). Asatir. [In Persian].
- Ikhwan al Safa (1991). *Rasael e Ikhwan al Safa*. Dar al Islamia.
- Jalali Shijani, J. (2012). Abul Kalam Azad's view on Dhul-Qarnain and the influence of his opinions on the commentators after him. *A Semiannual Journal of Qurān and Hadīth Historical Studies*, 18(51), 99-125. https://jsm.journals.iau.ir/article_516946.html?lang=en [In Persian].
- Kahdouei, M. K., & Nasr Azadani, N. (2003). Review of Iskandarnameh in verse and prose. *Persian Language and Literature*, 1(1). [In Persian].
- Majriti, M. A. (2008). *Ghayat al Hakim fi al Irsad al Falakia va al Talasim al Ruhiyya va al Tanjim*. research by Hellmut Ritter. Dar al Mahjja al Bayza.
- Mowlavi, J. (1992). *Mathnavi Ma'navi*. Mohammed. [In Persian].
- Nizam al-Molk, A. H. (1965). *Seiasatnama*. M. Qazvini & M. Modarresi Chahardehi (eds.). Zavar Publication. [In Persain].
- Nizami, I. Y. (1934). *Khosraw va Shirin*. explanations by Vahid Dastgerdi. Armaghan. [In Persian].
- Nizami, I. Y. (1937). *Sharafnama*. explanations by Vahid Dastgerdi. Armaghan. [In Persian].
- Nizami, I. Y. (1938). *Iqbalnama*. explanations by Vahid Dastgerdi. Armaghan. [In Persian].
- Nizami, I. Y. (2001). *haft Paykar*. explanations by Vahid Dastgerdi, by the effort of Saeid Hamidian. Qatreh. [In Persian].
- Nizami, I. Y. (2012). *Makhzan al Asrar*. explanations by Vahid Dastgerdi, by the effort of Saeid Hamidian. Qatreh. [In Persian].
- Nizami, I. Y. (2013). *Iskandarnama: Rivayat e Asiaye Miana az Baqi Mohammed ibn Mohammed Mawlana yusif*. the effort of Hussain Ismaeili. Moein. [In Persian].
- Nöldeke, T. (1890). *Beiträge zur Geschichte des Alexander romans*. Wien: In Commission bei F. Tempsky.
- Plato. (1974). *Republic* (M. H. Lotfi, Trans). (n. p). [In Persian].
- Frye, R. N. (1985). Two Iranian Notes. In *Papers in Honour of Professor Mary Boyce*. Leiden.
- Rezaei Dasht Arzhane, M., Moraveneh, N., Gharibi, N. (2015). Analyzing the reflection of Greek mythology in the works of Nezami. *Comparative Literature Research*, 3(1), 165-190. <https://clrj.modares.ac.ir/article-12-4026-en.html> [In persian].
- Safa, Z. A. (1991). Considerations about the Story of Alexander the Great and Ferdowsi's and Nizami's Iskandernames. *Iranshenasi*, (11), 469-481. [In Persian].
- Safa, Z. A. (2008). *Hamase Saraei dar Iran*. Amir Kabir. [In Persian].
- Safavi, S. H. (1985). *Iskandar va Adabyat e Iran va Shakhsyat e Madhhabi e Iskandar*. Amir Kabir. [In Persian].
- Salimi, V., Alizade Khayat, N., Ghare Begloo, S. A. (2022). References of some stories and allegories of Khamsa Hakim NezamiGanjavi. *Stylistic of Persian Poem and Prose*, 15(4), 279-306. [10.22034/bahareadab.2022.15.6285](https://doi.org/10.22034/bahareadab.2022.15.6285) [In Persian].
- Sarkarati, B. (2023). The legend of water of life in Iskandarnama Nizami and other narratives of Iskandar's story. In *Hunted Shadows*. Tahuri Publication. [In Persian].
- Shariatifar, S. A. A. (2021). Types of “Co-Presence” and “Hypertextuality” Pre-text of Alexander's Story Ferdowsi's Shahnameh Beyound the Text of Hakim Nezami's Sharafnameh Due to Gerard Genette's Theory. *Research on Fictional Literature*, 10(1), 45-65. [10.22126/RP.2021.5482.1237](https://doi.org/10.22126/RP.2021.5482.1237) [In Persian].